

CİLT 2

YAZ 1415/1994

SAYI 2

**İSLÂMÎ
SOSYAL
BİLİMLER
DERGİSİ**

inkılâb

İslâmî Bir Ekonomide İktisadî Büyüme Modeli*

*M. Ramazan Akhtar***

İslâmî bir ekonomide iktisadi büyüme, bizatihi amaç olmayıp, daha ziyade vatandaşların hayat şartlarını iyileştirmenin bir aracıdır. Büyüme, diğer bazı faktörler yanında, belirli bir dönemde üretilen fizikî mal ve hizmetlerin miktarındaki uyumlu bir artışa bağlıdır. Bu artış, genellikle iktisadî büyümenin bir göstergesi olarak kabul edilmektedir. Aynı göstergesi kullanmak suretiyle bu makalede, "İslâmî bir ekonomide iktisadi büyümei açıklayan faktörler nelerdir?" sorusuna cevap aranmaktadır. Bu amaçla makalede, Hz. Peygamber (s.a.v.) ve onu takiben dört halifenin idaresi altında her yönden önemli gelişmelerin kaydedildiği Medine dönemi İslâm ekonomisine müracaat edilmektedir.

Yukarıdaki soruya makalede, hem fizikî hem de manevî faktörlerin İslâmî bir ekonomide büyümei sağlayan âletler olduğu hipotezine dayanılarak cevap verilmektedir. Bu hipotez, iktisadî büyümei yalnızca fizikî faktörlere bağlayan seküler ekonominin hipotezinden bir hayli farklıdır. Seküler ekonominin bu açıklaması, Amerika'ya ait veriler üzerine yapılan uygulamalı çalışmaların, fiziki faktörlerin üretim miktarındaki büyümenin yalnızca yarısından biraz fazlasını açıklayabildiğini göstermesiyle yetersiz kalmıştır. Denison, açıklanamayan kısmı "cehaletimizin ölçüsü" olarak adlandırmaktadır (Branson and Litvack, 1981).

Birçok müslüman iktisatçı manevî faktörlerin (meselâ dürüstlük, kültürel is-

* M. Ramzan Akhtar, "Modelling the Economic Growth of an Islamic Economy," *AJISS*, Vol. 10, No. 4 (Winter 1993), ss. 491-511.

** M. Ramzan Akhtar, Pakistan'ın İslâmâbad şehrindeki Milletlerarası İslâm Üniversitesi İslâm Ekonomisi Enstitüsünde yardımcı doçenttir.

tek ve Müslüman kitlelerin geçmişteki şanlı günlerini yeniden elde etmeye çağrılması) rolünü çeşitli biçimlerde ele almışlardır. Bu makalede ise manevî faktörlerin rolü, Allah'ın ihsanı (fadl Allah) şeklinde görülmektedir. Bu faktörün, İslâmî bir toplumda büyümeyi, (cami ve devlet gibi) otonom ve kurumsal faktörleri içinde işleyen uyarılmış kanallar ve takva seviyesi yoluyla etkilediği iddia edilmektedir.

Hipotez, uygulamalı bir analiz için gerekli istatistikî veri mevcut olmadığından teorik olarak incelenmiştir. Makale, yaptığı muhakemeyi desteklemek için Kur'ân ve Sünnet'e dayanmaktadır. Fizikî ve manevî faktörlerin büyüme sürecine katkılarını açıklamak amacıyla, bir toplam üretim fonksiyonu kullanılmaktadır. Analitik sonuçlar, manevî faktörlerin gerek gelir gerekse üretim artışına pozitif katkıda bulunduğunu göstermektedir.

Model, içinde önemli sonuçlar saklamaktadır. Günümüz İslâm ülkeleri, bu makalenin sonuçları ışığında, manevî faktörlerini daha fazla kullanmak suretiyle, iktisadî büyümeyi hızlandırma imkânına sahiptir. Bu sebeple, bu ülkelerdeki büyüme stratejileri bu faktörün önemini gözönünde bulundurmalıdırlar. Seküler iktisatçıların yukarıda zikredilen, iktisadî büyümenin açıklanamayan kısmı ile ilgili problemlerine de bu analizle bir aydınlık getirilmektedir.

Konuyla İlgili Literatürün Gözden Geçirilmesi

Müslüman iktisatçılar, İslâmî öğretilerin iktisadî büyüme için elverişli bir ortam sağladığı konusunda hemfikirdirler. İktisadî büyüme ve kalkınma deyimlerini aynı anlamda kullanan bu iktisatçılar, iktisadî büyümenin niteliği ve arkasındaki harekete geçirici kuvvetler gibi bazı noktalarda görüş ayrılığına sahiptirler. Bu farklı görüşler iki kategoride sınıflandırılabilir.

Birinci kategorinin tipik görüşü kalkınmanın, tasarruf, yatırım ve teknolojik gelişme gibi iktisadî süreçlere bağlı olduğu şeklindedir. Qureshi (1974), Kur'ân ve sünnetin bütün bu faktörlere önem verdiğini ifade etmektedir Sıddık (1974) gibi bu kategoriye giren diğer bilim adamları, gelişme sürecini "artık değer toplumsallaşması" biçiminde tasavvur etmekte ve İslâmın bunun için yeterli motivasyonu sağladığını belirtmektedir. İslâmî ve Laik toplumlarda gelişme süreci, hem nitelik hem de biçim açısından birbirine benzemektedir. Sadeq (1987), İslâmî bir ekonominin fakirliği yok etmek ve gelir ve refah artışına ulaşmak konusunda güçlü bir saike sahip olduğuna inanmaktadır. Bu amaçla İslâm, münzevî manastır hayatını yasaklamakta ve ekonomik faaliyetleri teşvik etmektedir. Sadeq, büyüme faktörleri konusunda tabii ve beşerî kaynakların ve bilhassa araştırma ve geliştirme faaliyetlerinin oynadığı role büyük önem vermektedir. Bu teori-

ler materyalizme doğru ciddi bir eğilim göstermektedirler.

İkinci kategoriye temsil eden görüş, gelişme sürecinin sürükleyici gücünün din olduğu; bu gücün, İslâmın manevî sisteminden doğduğu şeklindedir. Han (1969) ve Fancarî (1974), “insanlığın dönüşümü ve toplumun nitelikleri” üzerinde önemle durmaktadırlar. Benzer şekilde Ahmed (1980), dürüstlüğü büyüme ve gelişmede anahtar değişken olarak görmektedir:

Gelişme (kalkınma) kavramı doğruluk (*tezkiye*) kavramından türetilecektir. Çünkü bu kavram, bütün yönleri ile beşerî gelişmeye hitap etmekte olup, davranışların ve ilişkilerin arındırılması sonucunda mükemmele ulaşma yolunda büyüme ve genişleme ile ilgilidir.

Böylece bütün iktisadî gelişme problemi, içsel değişimin sağlanmasına indirgenmektedir. Lari (1991-92), her insanın büyüme isteği taşıdığını ifade etmiştir. Bu büyüme isteğinin kökleri insan ruhunun derinliklerinde bulunmaktadır. Bu yüzden İslâmî bir idare, her Müslüman fert ve toplum için en yüksek gaye olan ruhî eğitime önem vermektedir.

Binnebi (1972) bu konuda önemli bir noktaya temas etmektedir. Ona göre, İslâm dünyasının temel meselesi “hiç bir güçlük tarafından engellenmeyen kültürel istek tarafından sürdürülen bir projede, insangücü, toprak ve zaman gibi toplumsal güçlerin kullanılması meselesidir.” Tahavî'ye (1974) göre, “kalkınma çabalarında İslâmî kuralların uygulamaya konması, kitlelerde çok önemli güçleri açığa çıkaracaktır.” Chapra (1992), İslâmın, kardeşlik ve sosyo-ekonomik adâlete azamî derecede önem vererek ve insanların maddî ve ruhî ihtiyaçları konusunda dengeli bir tatmini gerekli kılarak; insanların iyiliğini ve güzel bir hayatı (*hayâtî't-tayyibe*) destekleyen bir iktisadî sistem öngördüğüne inanmaktadır. Hüseyin (1974); Allah'ın ihsanı, onun tarafından kabul edileceği ümidiyle yapılan niyaz sonucu elde edildiğinden; İslâmî bir iş ahlâkı çerçevesinde iktisadî başarıların ruhî kazanımlara dönüştüğünü iddia etmektedir. Böylece İslâm, iktisadî büyüme için güçlü bir motivasyon sağlamaktadır. Austruy (1967-68) da, iktisadî büyümeyi gerçekleştirmeye yönelik harekete geçirici (sevk edici) güçlerin esas olarak dinden neşet ettiği görüşüne destek vermektedir. Yazara göre asıl gerekli olan şey, Müslümanları geçmişteki ş... lı günlere yeniden ulaşmak yolunda teşvik etmektedir. Müslümanlar bu şura erdikleri zaman; hızlı bir iktisadî büyümeye ulaşmak için büyük bir gayret göstereceklerdir.

Bu tartışmalar, İslâmî bir ekonomide iktisadî büyüme sürecinin başlatılması ve güçlendirilmesinde manevî faktörlerin önemini ortaya koymaktadır. Ancak, yukarıda gözden geçirilen çalışmaların hiç biri manevî faktörlerin rolünü sistematik bir biçimde tahlil etmemiştir. Aşağıda bu boşluğu doldurmak üzere tasarlanmış bir tahlil sunulmaktadır.

Harekete Geçirici Güçler

İslâmî bir ekonomide büyüme ve kalkınmanın arkasındaki harekete geçirici güçler din kaynaklıdır. Çünkü hem ibadetlerin hem de maddî ilerlemenin gerisindeki saik İlâhî emirlerdir. Fitrî bir din olarak İslâm; sahip olma, geleceği düşünme ve girişimde bulunma gibi insan güdülerini desteklemek suretiyle büyümeyi teşvik edici eğilimleri meydana çıkarmaktadır. Aynı şekilde İslâm; dilenme, tembellik, kaynakların ve vaktin israf edilmesi gibi büyümeyi durdurucu eğilimleri engeller.

Şeriatin bu eğilimler karşısındaki tutumu aşağıdaki emirlerden anlaşılabilir: "İnsanlardan bir şey dilenme!" (İbni Hanbel t.y.); "Gerçekten Allah sizin hakkınızda üç şeyden hoşlanır ve üç şeyden de razı olmaz. O'na ibadet edip, hiçbir şeyi O'na ortak koşmamanızdan; Allah'ın ipine sınıksız sarılmanızdan ve dağılmanızdan hoşlanır ve mâlâyani konuşmanızdan; sürekli soru sormanızdan ve sıhhatinizi israf etmenizden hoşlanmaz." (Buharî 1987) ve "(Seninle) akrabalığı olana, yoksula ve yolcuya hakkını ver, (malını gereksiz yere) saçıp savurma." (İsrâ sûresi [17]: 26).

Bunlardan başka Kur'ân ve sünnetle büyümeyi teşvik eden pek çok emir vardır: "Allah, bir iş yaptığımızda, onu en iyi şekilde yapmanızı ister." (Suyutî t.y.); "Hayatını doğru yoldan kazanmak, Allah'a ibadetten sonra gelen bir vazifedir." (Albânî 1985); "Namaz kılındıktan sonra yeryüzüne dağılın ve Allah'ın lûtfundan (nasibinizi) arayın..." (Cum'a sûresi [62]: 10) ve "Hiç kimse elinin emeğinden daha hayırlısını yememiştir" (Albânî 1985).

Birinin hayatını koruması ve onu iyi bir durumda muhafaza etmesi bir mecburiyet olarak görülmektedir: "Ferdî olarak, mecburi görevler kişinin kendisi ile ilgilidir. Kişi imanî ve amelî açıdan dinini ve ihtiyaçlarını karşılamak suretiyle hayatını korumakla yükümlüdür." (Şâtibî, ty.) ve "...Allah sizin için kolaylık ister, güçlük istemez..." [Bakara [2]: 185]. "Allah'ın size lûtfu ve rahmeti..." (Nur [24]: 10), "kendilerine verdiğimiz rızıktan..." (Bakara [2]:3), "...her mesci(de gidişiniz)de süs(lü, güzel elbiseler)in (üzerinize) alın; yeyin için, fakat israf etmeyin..." (A'râf [7]: 31), "istirahat yeri..." (Nahl [16]: 80) gibi Kur'ânî terimler, müslümanları, kendi refahları için bu şeyleri elde etmeye teşvik etmektedir.

İslâm, özel mülkiyete ve servet birikiminesine şeriatin koyduğu sınırlar dahilinde müsaade etmektedir. Aşağıdaki ifadelerden de anlaşılacağı gibi İslâm, girişimciliği desteklemektedir:

'Amr ibn Haris, Sa'îd ibni Haris'in kardeşinin şöyle dediğini rivayet etmektedir: Allah Rasûlü'nün, kim bir emlak satarsa, onun benzerini inşa etmeye yetecek kadarının dışında bir fiyatta onun için hayır yoktur (İbni Hanbel 1313).

ve

Ebu Hureyre (r.a.) Rasûlullah'ın şöyle dediğini rivayet etmektedir: “Kuvvetli bir Müslüman Allah katında zayıf bir Müslümandan daha iyi ve sevgilidir. Size menfat sğlayan her iyi şey için hırslı olmalısınız. Zayıflık göstermemelisiniz (mücadeleyi terk etmemelisiniz). Çünkü çabalarınıza karşılık başarıya ulaşamazsanız şöyle demeniz icab eder: ‘Allah böyle olmasını arzuladı.’ Sakın şöyle olsaydı, böyle olsaydı demeyin, çünkü bu tür duygular şeytana kapı açar” (İbn Mâce, 1984).

Müreffeh bir hayat için servet biriktirilmesi de tavsiye edilmektedir. Hz. Peygamber (s.a.v.) bu konuda şöyle buyurmaktadır: “Arkanızdan akrabalarınıza bir şey bırakmanız; onları, başkalarından sadaka dilenmek zorunda bırakmanızdan iyidir” (Buharî, 1987).

Kur’ân'da, insan hayatı için gerekli olan şeylerden bol miktarda yaratıldığı ve bu cömertlikten istifade etmenin bütün toplumun vazifesi olduğu ifade edilmektedir: “Onlar, gökten ve yerden önlerinde ve arkalarında bulunanı görmüyorlar mı? Dilesek onları yere batırırız, ya da üzerlerine gökten parçalar düşürürüz. Şüphesiz bunda (Rabb'ine) yönelen her kul için bir ibret vardır” (Şebe' [34]: 9). İnsan hayatı için gerekli olan bu şeyler, din farkı gözetmeksizin herkes içindir. Ancak, Müslümanlar bunlara daha lâyıktır. Çünkü hayattaki güzel şeyler onlar için zikredilmektedir:

De ki: “Allah'ın, kulları için çıkardığı süsü ve güzel rızıkları kim haram etti?”

De ki: “O, dünya hayatında müminlerindir, kıyamet günü de yalnız onlarındır.” İşte biz, bilen bir topluluk için âyetleri böyle açıklıyoruz (A'râf [7]: 32).

Yukardaki ifadelerin ışığında, Hz. Peygamber (s.a.v.), Ashabına (r.a.), Allah'ın kendileri için yarattığı güzel şeylerden faydalanmayı tavsiye etmiştir: “Allah size servet verdiğinde; O'nun cömertliğinin izleri üzerinizde görülmelidir” (Ebu Davud, t.y.).

İslâm tarihindeki pek çok örnek, insan hayatını rahat ve güzel yapan maddî şeylere sahip olmanın arzu edilir bir şey olduğunu göstermektedir. Bu konudaki bir rivayet şöyledir: Ali (r.a.), İbni Abbas (r.a.)'ı Havâric ile tartışmaya gönderdiğinde; İbni Abbas (r.a.), en güzel elbiselerini giydi; en iyi atuna bindi ve güzel kokular süründü. Tartışma yerine vardığında; kendisine, insanların en sofusu olduğu halde, görünüşünün neden bu kadar lüks olduğu sorulduğunda; İbni Abbas (r.a.) yukardaki âyeti okuyarak cevap verdi (Âlûsî 1353). Ebu Hanife, dört bin dirhem değerinde bir saat takardı ve talebelerine de kendisine uymalarını tavsiye ederdi. Aynı şekilde Muhammed Şeybanî de, güzel elbiseler giyerdi.

İktisadî büyüme, aynı zamanda, İslâm'ı müdafaa için gerekli maddî gücü el-

de etmek için de gereklidir:

“Onlara karşı gücünüz yettiği kadar kuvvet ve cihad için bağlanıp beslenen atlar (her türlü savaş aracı ve malzemesi) hazırlayın...” (Enfâl [8]: 60).

Sonuç olarak, denebilir ki, İslâmî öğreti, iktisadî büyümenin teşviki konusunda destekleyici bir tutuma sahiptir.

Bir İktisadî Büyüme Modeli

Son bölümde, İslâmî öğretinin, iktisadî büyümenin başlatılması için yeterli saiki ihtiva ettiği ortaya konmuştu. Bu bölümde, İslâmî bir ekonomi için bir iktisadî büyüme modeli sunulmaktadır. Bu modelin teorik temelleri bir toplam üretim fonksiyonu kavramına dayanmaktadır. Bu, üç noktanın tartışılmasını gerekli kılmaktadır: fonksiyonun; değerinin, tezlerinin ve fonksiyonel biçiminin belirlenmesi.

Fonksiyonunu Değeri: Seküler ekonomilerde, iktisadî gelişmenin göstergesi olarak genellikle üretim seviyesi kullanılmaktadır (Adelman, 1961). Aynı gösterge bir farkla (üretim kompozisyonu) İslâmî bir ekonomide de alınmaktadır. İslâmî ekonomide üretim sepeti hem dünyevî hem de ruhî ihtiyaçları karşılayan unsurlar ihtiva etmektedir. Bunlar arasında hayatî önemi haiz olanlardan bazıları şunlardır: maddî mal ve hizmetler ve bunların yanında gönül huzuru. Gönül hoşnutluğu ve ahiretten ümitli olmak gibi gayri maddî mallar. Maddî mallar, yeterlilik noktasına kadar artabilir. Anlamlı ve müreffeh bir hayat için fertler herhangi bir zamanda her iki çeşit mala da ihtiyaç duymaktadırlar. Bu malları daha fazla elde etmek, iktisadî büyüme anlamına gelmektedir. Ekonomide üretim miktarı, bütün firmaların üretimleri toplamına eşittir.

Tipik bir İslâmî firma, işveren ve işçi temeline değil, emek ve sermayenin birbirinin eş olarak oluşturdukları birliği (mudârabah) dayanmaktadır (Khan 1989). Her firma, ekonomi için optimum üretim miktarını elde etmek amacına dönük olarak, belli bir girdi ile maksimum çıktıyı üretmek üzere tasarlanmış bir tarzda işletilmektedir.

Üretim Fonksiyonununun Tezleri: Seküler literatürde, manevî, kültürel ve kurumsal faktörler zumnî olarak yer almaktadır. Bu faktörlerin rolü üretim fonksiyonununun biçiminde içerilmiş bulunmaktadır (Adelman, 1961). Sıddıkî'nin (1981) taradığı İslâmî literatürde, üretim faktörleri arasında manevî faktörlere yer verilmemektedir. Ancak başka bazı Müslüman iktisatçılarca bu faktörün iktisadî büyüme süreci içindeki önemine işaret edilmiştir. Üretim faktörlerini fizikî olanlarla sınırlandırmak şeklindeki bir yaklaşım bu makalenin amacına uygun değildir.

Manevî faktörler, doğrudan ve dolaylı olarak üretimin büyümesine katkıda bulunmaktadır. Bu bağlamda, Abdulkadir (1975), bu dünyada dahilî ve haricî olmak üzere iki tip faktör bulunduğunu yazmaktadır. Haricî faktörler, etki yolları bilinen maddî faktörlerdir. Ancak Allah, bazen bu etkileme biçimini arzu ettiği gibi değiştirir. Dahilî faktörler, genellikle açıkça gözlemlenemeyen faktörlerdir. Allah'ın iradesi bu faktörler vasıtasıyla etkide bulunur.

İslâm tarihî, manevî ve fizikî faktörlerin bütünlüğünü desteklemektedir. Bunun sonucu olarak, bir ekonominin fizikî üretimi belli bir biçimde değişmektedir. Böyle bir bütünleşmenin tarihî delili, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Medine'ye hicretini takip eden 40 yıl boyunca görülebilir. Bu dönemde muazzam bir büyüme ve gelişmenin vuku bulunduğu bilinmektedir. Bu devrede fizikî faktörlerdeki gelişme bu büyümeyi açıklamaya yetmemektedir. Bizim görüşümüze göre, Ashab-ı kiram fizikî faktörleri ruhî faktörlerle bir arada kullanmak suretiyle bu gelişmeyi gerçekleştirebilmişlerdir.

Allah sizden, inanıp sâlih amel işleyenlere vaadetti; onlardan öncekileri nasıl hükümran kıldıysa, onları da yeryüzünde hükümran kılacak ve kendileri için seçip beğendiği dinlerini kendilerine sağlamlaştıracak ve korkularının ardından kendilerini (tam) bir güvene erdirecektir. Onlar hep bana kulluk ederler ve bana hiçbir şeyi ortak koşmazlar. Ama kim bundan sonra da inkâr ederse, işte onlar yoldan çıkanlardır” (Nur [24]: 55).

Yukardaki âyette görülebileceği gibi, Allah Müslümanlara üç şeyi vaad etmektedir: Yönetimi devralacaklar, İslâm düzeni kurulacak ve barış ve güvenlik içinde yaşayacaklar. Ashab bu üç şeyi, İslâmî yönetim ve kültüre sahip çıkmalarıyla elde etmişlerdi. Sonuçta, İslâm ekonomisi, bir çok gayrı müslim memleketin fethiyle genişledi. Bu yüzden bu makalede, manevî ve kurumsal faktörlerin fizikî faktörlerle birlikte İslâmî bir ekonominin üretim fonksiyonu içinde açıkça içerilmesi gerektiği iddia edilmektedir.

Buna uygun olarak makalede, dört üretim faktörü tasavvur edilmektedir: fizikî varlıklar, emek, sermaye ve Allah'ın ihsanı.

Fizikî Varlıklar: Bu faktör, yeniden kullanılabilir maddeleri bir üretim aracı olarak ihtiva etmektedir. Bu faktör; genellikle “toprak” veya “sermaye (makine adı altında gruplandırılan her çeşit tabii kaynağı, kiralanabilen varlıkları ve varlıklarda üretim süreci içinde ortaya çıkan aşınmayı ihtiva eder.

Bu varlıklar arasında toprak, Allah'ın bir ihsanı ve bütün toplumun menfaati için olması sebebiyle özel bir öneme sahiptir. Burada iki tür ilişki önemlidir: Elde ediş biçimi ve tasarrufta bulunma ile ilgili düzenlemeler. İslâm, mirasla ilgili kuralları vasıtasıyla, Batı'daki gibi büyük toprak sahibi olmayı önlemektedir.

Toprakların küçük ve verimsiz parçalara bölünmesine sebep olduğu düşüncesiyle, bu kurumun hikmeti anlaşılabilir. Fakat bu konuda, bizzat sahibi tarafından işlenen küçük toprakların genellikle daha verimli olduğunun tesbit edildiğini belirtmek ilginç olacaktır. Bundan başka, küçük birimler zamanla, yeni toprak elde etmek suretiyle genişleyebilir ve böylece, sahip olunan toprakların büyüklüğü makul sınırlar içinde bulundurulabilir.

Müslüman âlimler, arazi üzerinde tasarrufla bulunma konusunda maliyet-paylaşımı prensibi üzerinde durmuşlar ancak üretilen ürünün kiracı ile arazi sahibi arasında paylaşımının önceden belirlendiği ürün-paylaşımı (*muzâra'a*) gibi başka toprak kullanım düzenlerini de mümkün görmüşlerdir. Bu düzenleme en uygun toprak kullanım anlaşması olarak görülmüştür (Mevdufî, 1977). Kardeşlik fikrinin bir uygulaması olan kooperatif işletmeciliği de, ziraat üretim bakımından verimli bir düzenleme olduğu için teşvik edilmiştir (Mü'min [40]:10). İslâmî doktrin bâkîr topraklardan (*mewât*) optimum istifadenin sağlanmasını teşvik etmekte olup; Hz. Peygamber (s.a.v.), bu tür toprakların ıslah eden kişiye ait olduğunu belirtmiştir (Khan, 1989).

Buna göre İslâmî öğretisi, arazinin işlenmesi için uygun bir düzen sağlamaktadır. Sonuç olarak toprakların verimliliği, eşitlik prensibine zarar vermeyecek şekilde artmaktadır.

Emek: Emek, hem fizikî hem de zihnî insan hizmetlerini sağladığı için, en önemli ve şerefli bir faktördür. Genel olarak konuşursak; işgücü iki kategoriye ayrılabilir: hizmet (sabit bir ücrete dayanan) ve üretim. Burada işgücünün iktisadî büyümedeki rolü gözden geçirilmekte olup, üretim sektöründeki rolü sermaye ile ilgili bölümde tartışılacaktır. İslâmî öğretisi emeğin hak ve mükellefiyetlerini açıkça belirlemiş ve işveren ve devleti işgücünün çıkarlarını korumakla sorumlu tutmuştur.

Diğer taraftan, işçiler de işverenlerin çıkarlarından sorumlu tutulmuştur. İşçilerin menfaatlerini koruyan önemli kurallar aşağıdaki maddelerde toplanabilir: a) Ücretler önceden belirlenmeli, böylece işçiler, ne kadar ücret alacaklarını peşin olarak bilmelidirler. Bu durum, Hz. Peygamber'in bir hadîsinde de zikredilmiştir (İbn Hanbel, t.y.); b) Ücretler âdil olmalı (işçinin yaptığı işe göre olmalı) ve kısmen veya tamamen kesintiye uğratılmamalıdır. Bu konuda bir hadîs-i şerif şöyledir: "Şüphesiz üç kişi ahiret günü Allah'ın hoşnutsuzluğuna maruz kalacaklardır ... birisi bir işçiyi istihdam eder, onu çalıştırır fakat ücretini ödemez." (Askalânî, 1981); c) ücretler uygun olarak ve iş bittiği anda hemen ödenmelidir. Bu konudaki hadîs-i şerif de şöyledir: "İşçinin hakkını alınının teri kurumadan ödeyiniz." (İbn Mâce, 1984); ve d) ücretler belli bir minimum seviyenin altına inemez. İslâm, bütün insanlara eşit şekilde maiyet hakkı tanıdığından; İslâmî bir

devlet bu hakkın uygulanmasından sorumlu olup, bir asgarî ücret kanunu düzenleyebilir.

İşlerine ve işverenlerine karşı mükellefiyetleri ile ilgili kurallar işçilere, makul, dürüst ve itaatli bir tarzda uygulayacakları güçlü bir motivasyon sağlamaktadır. Bu kurallardan bazıları şunlardır: a) İslâmî sorumluluk ideali (*hisbe*) her işçiyi yaptığı işten ve davranışlardan sorumlu tutar (İbn Teymiye, 1982). İşçilerin harcadıkları emek gücü vasıtasıyla ürettikleri çıktı ile kendilerine yapılan ödeme mütenasip olmalıdır; b) Bir işçi, işveren ait olan eşya ve araç-gereçten sorumludur. Bu gibi şeylere zarar vermemesi gerekir. Hadis-i Şerif'e göre: "Köle, efendisinin mallarından sorumludur." (Buharî, 1961) ve) İslâm'da iyi bir işçi, güçlü ve güvenilir olmalıdır (Kasas [28]: 26). Bir işçinin güçlü oluşu, fizikî ve zihnî bakımdan mümkün olduğunca verimli olması ile anlaşılır.

İşçi işini, âletlerini ve işle ilgili diğer eşyaları bir emanet olarak kabul etmelidir. Bu düşünce, güçlü dahilî kuvvetler meydana getirmektedir. Çünkü bu emanet duygusu işçiye, işten kaytarma, ağır çalışma veya kullandığı malzemeleri israf etme gibi olumsuz eğilimlerden kaçınmada yardımcı olur. Bu sebeple İslâmî öğretinin, sorumlu, itaatli ve verimli bir işgücünün ortaya çıkması için gerekli dokuyu sağladığı ifade edilebilir.

Yukardaki tartışmadan, işçi ve işverenlerin menfaatleri arasında ilişki olduğu açıkça görülmektedir. Menfaatler arasındaki bu uyuma, işçi ve işverenin, karşılıklı menfaatlerini geliştirmek ve iktisadî büyümeyi hızlandırmak için samimî çaba içine girmelerine imkân sağlamaktadır.

Sermaye: Sermaye üretim sürecini finanse eden faktör olup, değişik parasal araçlardan ve varlıklardan oluşmaktadır. İslâmî öğretisi, bu faktörle ilgili olarak kesin bir hüküm ortaya koymaktadır. Buna göre, sermaye âtil halde kalamaz ve üretim sürecine katılmaksızın sabit bir getiri elde edemez.

İslâmî öğretiye göre sermaye, müteşebbisler ile yapılan akdî düzenlemelere dahil olması gereken bir üretim faktörüdür. Bu durumda uyulacak olan prensip şudur: Bütün akdî ilişkiler risksiz olmalı; böylece, akitteki her iki taraf da üretim ve değişim süreci içinde haklarını alabilsinler. Sermaye ile işgücü arasında yer alan en önemli iki akdî düzenleme olan sınırlı ortaklık (*mudârebe*) ve (sınırsız) ortaklık (*muşâreke*) da bu prensibe tabidir.

Sınırlı ortaklıkta, finansman sağlayan kişi, kârdan belirlenen orana göre pay almak üzere, müteşebbise gerekli sermayeyi sağlar. Eğer zarar söz konusu olursa; bu, finansman sağlayan tarafından üstlenilecektir. Buna karşılık, (sınırsız) ortaklıkta ise, iki veya daha çok kişi bir işe başlamak üzere belli bir sermayeyi ortaya koyabilirler. Bu kişiler arasındaki akitte, dağıtılacak kârın veya üstlenilecek

zararın her ortağın sermaye payı ile orantılı olacağı açıkça belirtilir. Böylece sermaye, laik sistemdekinin aksine, sabit değil, değişken bir getiri sağlayabilmektedir.

İslâm, sermayenin kullanılması karşılığında faiz ödenmesini birkaç sebepten dolayı reddeder: a) Bu, adâletin ruhuna aykırıdır. Müteşebbis, başkasının parası ile büyük miktarda kâr sağlarken, bunun küçük bir kısmını faiz olarak ödeyebilir. Ya da müteşebbis zarara uğradığı halde ana parayı ve belli bir faizi ödemek zorunda kalabilir; b) Bu durum, gelir eşitsizliğinin temel sebeplerinden birisidir. Sanayiciler ve büyük işlerle uğraşanlar, banka kredilerinin yardımıyla büyük kârlar elde ederler, fakat bunun sadece küçük bir kısmını faiz olarak bu fonların sahiplerine (mevduat sahiplerine) öderler; c) Faiz, yatırımların hacmini, teminat meselesi sebebiyle küçültmektedir. Küçük yatırımcıların kârlı projeleri, bunların aldıkları kredilere karşı verilen teminatların yeterince sağlam olmaması sebebiyle, bankalarca finanse edilmemektedir.

İslâmî öğretiden tarafından temeli atılan faizsiz bankacılık, iktisadî büyüme açısından sağlıklı ve faydalı etkilere sahiptir. Çünkü: a) Küçük yatırımcının kârlı projeleri yanında, küçük işletmeler de yeterli teminat bulunmaması sebebiyle sıkıntıya uğramaz. Bu gibi işletmeler kuvvetli bir ihtimal ile İslâmî bankacılık için alternatif bir finansman modeli bulacaklardır; b) İslâmî bankacılık, yenilikçi fikirlerin ve yeni üretim tekniklerinin uygulanmasının finansmanını sağlayacak olan risk sermayesinin arzında bir genişlemeyi sağlayabilir. Bu sistem içinde hem müteşebbis hem de küçük çiftçi yeni teknikleri deneme konusunda teşvik edilmekte ve bu yeni tekniklerin malî olarak yaşayamaz hale gelmesi durumunda; ödünç alınan paranın geri ödenmesi sıkıntısı olmamaktadır; ve c) İslâmî bankalar, iş hayatında yer almak suretiyle; işletmelerin verimliliğini artırmaya çalışmakta ve -bunun sonucu olarak- banka fonlarının tahsisinde etkinliği yükseltmektedirler.

Bu faktörler, teknolojik gelişim hızını artırma eğiliminde olup; iktisadî büyüme süreci için olumlu etkilere sahiptirler.

Allah'ın İhsânı: Allah'a ve O'nun cömertliğine inanmak temel bir İslâmî inançtır. Her iki dünyada başarı bu faktöre bağlıdır. Hz. Peygamber (s.a.v.)'den rivayet edilen bir hadîse göre hiç kimse cennete kendi amelleri ile giremeyecek, ancak Allah'ın ihsanı ile girebilecektir (Buharî, 1987). Aynı şekilde dünyevî başarı da, Kur'ân ve İslâm tarihinin gösterdiği gibi, zımnen bu faktöre bağlanmıştır. Allah'ın ihsanının, maddî faaliyetler ve iktisadî büyüme üzerinde oynadığı rol, otonom ve uyarılmış davranışlar vasıtasıyla görülebilir. Otonom olanlar; güneş, ay, yağmur, hava, okyanuslar, dağlar ve toprak verimliliği gibi Allah'ın yarattığı şeylerde ortaya çıkar. Meselâ su, organik hayat için vazgeçilmez bir un-

surdur. Allah yağmur yağdırmıyorsa ya da yer altı sularının yer üstüne çekilmesini imkânsız kılıyorsa ne olurdu? Bu durumlar şüphesiz, kuraklık, ürünlerin telef olması, hayvanların ölmesi, büyük göçler ve insanların ölmesi ile sonuçlanırdı. Kur'an'da, Allah'ın ihsanını çekmesi sonucu refah ve iktisadî büyümesi durmuş birçok toplumun hikâyesi anlatılmaktadır. Ad, Semud ve Saba gibi müreffeh toplumların helak olması bu durumun misalleridir. Bu toplumlardan sonuncusu, ziraat alanları ve bahçeleri sulamak üzere birçok küçük ve bir büyük baraj inşaa etmişti. Bu barajlar sayesinde artan tarım üretimi bu toplumun müreffeh bir hayat yaşamasını sağlamıştı. Fakat zamanla bu insanlar kibre düşüp, şükretmeyen bir topluluk oldular ve Allah da onlardan ihsanını kaldırdı. Sonuçta, "...bu yüzden üzerlerine Arim selini gönderdik; onların iki bahçesini, buruk yemişli, acı ılımlı ve içinde biraz da sedir ağacı bulunan iki bahçeye çevirdik" Sebe' [34]: 16).

Gerçekten, inanmayanların zenginliği sonuçta onların aleyhine olmaktadır: "İnkâr edenler sanmasınlar ki, kendilerine mühlet vermemiz, kendileri için hayırlıdır. Biz onlara mühlet veriyoruz ki, günahı artırsınlar. Onlar için alçaltıcı bir azâb vardır" (Âl-i İmrân [3]: 178).

Yukardaki ifadeden bu faktörün, bir milletin iktisadî durumunu değiştirebilecek bir değişken olduğu kolayca anlaşılabilir. Bu faktörün otonom rolü, Müslümanlara fizikî katkılarının ötesinde bir mükâfaat vâdetmektedir. Bu, bir nevi, Allah'ın kullarına bir ikramı ya da hediyesidir: "Ki Allah onlara yaptıklarının en güzel karşılığını versin ve lûtfundan onlara daha fazlasını da ihsân etsin. Allah dilediğini hesapsız rızıklandırır" (Nur [24]: 38). Buna göre, iman edenlerin sâlih amelleri hakkıyla mükâfatlandırılmakla kalmamakta, hak ettiklerinden fazlası kendilerine verilmektedir. Fakat bu fazla kısmın büyüklüğü, elde edilmeden önce bilinmemektedir. Bu faktörün uyarılmış rolü, fertlerin iç dünyalarının ıslahı yoluyla kendisini göstermektedir. Allah'ın yardımı fertleri doğru yola ulaştırmakta ve kendilerini nefis ve şeytanın tuzaklarından korumalarını mümkün kılmaktadır:

De ki: "Allah'a ve peygambere itaat edin!" Eğer dönerlerse muhakkak ki Allah, kâfirleri sevmez (Âl-i İmrân [3]: 32).

İnananların, ekonomik farklılıklarla yüz yüze geldiklerinde kıskançlığı düşmemeleri gerekmektedir. Çünkü bu farklılıklar İlahî planın bir parçasıdır. Kıskanmak veya üzülmek yerine; Allah'tan kendilerini bir üst pozisyona yükseltmesini istemelidirler. Bu kurallara olan sağlam iman, inananlar topluluğunda şuur, hayırhahlık, samimî sevgi ve kalplerin birliğini meydana çıkarmaktadır. Bu iyi tutumlar, insanların zihinlerinde ve kalplerinde Allah'ın izniyle gelişmektedirler: "Ve onların kalblerinin arasını uzlaştırdı. Sen yeryüzünde bulunan herşeyi verseydin, yine onların kalblerinin arasını uzlaştıramazdın; fakat Allah, onların arasını uzlaştırdı. Çünkü O, daima üstündür, hikmet sahibidir" (Enfâl [8]: 63).

Ashab-ı Kiramın gücü, Allah tarafından ihsan edilen sevgi ve şefkat ile olağanüstü bir şekilde artmıştır. İslâmdan önce birbirlerine düşman olanlar, İslâm ile kucaklaştıktan sonra kardeş olmuşlardır: “Siz, insanlar için çıkarılmış en hayırlı bir ümmet oldunuz. İyiliği emreder, kötülükten men edersiniz ve Allah’a inanırsınız...” (Âl-i İmrân [3]: 110).

Bu faktörün pratik hayattaki bir ifadesi için Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Medine'ye hicreti ile başlayan ilk müslüman toplumun kırk yıllık tecrübesine bakılabilir. Bu dönemde, büyümenin motoru esas olarak, Allah yolunda cihad idi (*cihâd fi sebîli'llâh*). Bu başarı da Allah'ın ihsanına bağlıydı. Çünkü müslümanlara, metanet, İslâm aşkı ve bir irlerine karşı sevgi gibi nitelikleri Allah vermişti.

Bunların ortaya çıkardığı sonuçlar, İslâmî değerleri (*takva* gibi) ve kuramları (cami ve devlet gibi) oluşturan, bilinen kanallar vasıtasıyla açıkça gösterilebilir. *Takva* seviyesi ne kadar yüksek olursa ve İslâmî kurumlar ne kadar iyi işlerse; Allah'ın ihsanı da o kadar fazla olacaktır. Bu durum, Kur'ân-ı Kerim'de şöyle ifade edilmektedir: “(O) ülkelerin halkı iman edip (Allah'ın azâbından) korunsa-lardı, elbette üzerlerine gökten ve yerden bolluklar açardık; fakat yalanladılar, biz de onları kazandıklarıyla yakaladık” (A'râf [7]: 96).

Bu yüzden, *takva* ile iktisadî büyüme arasındaki ilişkiyi ortaya koymak önem arz etmektedir.

Takva, İslâmî bir ekonomide üretim sürecini etkileyen bir başka önemli faktördür. Şariat'e uyma konusunda Müslümanların hassasiyetini gösteren bu manevî faktör, başarı için anahtar rolü oynamaktadır. Allah bu faktör ile pek çok güçlüğü çözer ve aynı miktarda girdi ile daha fazla üretimi mümkün kılarak; kaynak sınırlamasını ortadan kaldırır:

Sürelerinin sonuna vardıklarında onları güzelce tutun, yahut, güzellikle onlardan ayrılın. İçinizden adâlet sahibi iki kişiyi şahit tutun. Şâhitliği Allah için yapın. İşte Allah'a ve Son Güne inanan kimseye öğütlenen budur. Kim Allah'tan korkarsa (Allah) ona bir çıkış (yolu) yaratır (Talâk [65]: 2).

Takva, aralarında *tevekkül*, *sabır* ve *şükür*ün de bulunduğu bir çok önemli değerlerin etkilerini kendinde toplamaktadır. Bu değerlerin oynadığı roller aşağıda tartışılmaktadır.

Tevekkül ve Sabır: Bu vasıflar, takva sahibi bir mü'minin hayatının önemli bir özelliği olup; bu mü'minin dünyevî işlerle uğraştığı sıradaki öncesine ve sonrasına şâmil (*ex ante ve ex post*) zihin/kalp durumlarını belirtmektedir. Bu mü'minin bir eylem ile ilgili maddî bir planı kafasında yaptıktan sonraki ilk işi, bu planın başarısı hususunda olumlu bir bekleyiş içine girmesidir. Hz. Peygamber (s.a.v.) bir hadis-i şeriflerinde şöyle buyurmaktadır: “Allah, ben kullarıma

beklentilerine göre muamele ederim buyurmaktadır” (Buharî, 1987). Böylece bu kişi, planlanan faaliyetine zihin huzuru ile başlayacak; bilgi, gerekli beceriler ve diğer girdileri elde ettikten sonra teşebbüse geçecektir.

Sabır, dayanıklılık vasfına işaret etmekte ve bir kişinin teşebbüsünün sonuçları belli olduğunda veya beklenmeyen bir olay meydana geldiğinde ortaya çıkmaktadır. Her hâlükârda Allah'a dayanılmakta ve hüsrân ve depresyon gibi olumsuz hâlet-i ruhiyeden kaçınılmaktadır. Her şeyin Allah'tan gelip yine O'na döndüğü inancı sarsılmamaktadır.

Bu davranış Allah'ın hoşuna gitmekte ve İlâhî yardım kapılarını açmaktadır. Ashab (r.a.) bu özelliği optimum seviyede ortaya koydu ve sonuçta Allah bir Müslümanın on gayrimüslime denk olduğunu açıkladı. Bu kural, Peygamber (s.a.v.)'den sonra gelen dört halife döneminde de işlemeye devam etti: “Ey peygamber, müminleri savaşa teşvîk et. Eğer sizden sabreden yirmi kişi olsa, (onlar) iki yüz (kâfir)i yenerler. Sizden yüz kişi olsa (onlar), kâfirlerden bin kişiyi yenerler. Çünkü o kâfirler, anlamaz bir topluluktur” (Enfâl [8]: 65).

Yukardaki ifadeye dayanarak, tevekkül ve sabrın, maddî faaliyet alanında, faktör-artırıcı rol oynadığı söylenebilir. Dört halife dönemindeki iktisadî genişleme, kısmen bu değerlerin oynadığı role atfedilebilir.

Şükür: Nimetlerinden dolayı Allah'a şükretmek, iktisadî büyüme ve genişleme üzerinde doğrudan etkiye sahip olan bir başka niteliktir. “Ve Rabb'iniz size şöyle bildirmişti: Andolsun şükrederseniz elbette size (nimetimi) artırırım ve eğer nankörlük ederseniz azâbım pek çetindir” (İbrâhim [14]: 7).

Şükür bir kaç yolla ifade edilebilir. Bunlardan ikisi, sadaka ve kaynakların etkin kullanımı, büyüme ile daha yakından ilgilidir. Hattâ Kur'ân'da buyurulmuştur ki: “Allah, faizi mahveder, sadakaları artırır. Allah, (haramda ısrar eden) hiçbir günahkâr kâfiri sevmez” (Bakara [2]: 276). Ya da başka bir deyişle, cömertlik, büyüme ve genişlemeye yol açmaktadır. Aynı şekilde, kaynakların etkin kullanımı da şükürün bir ifadesidir. Allah maddi kaynakları insanlara bir emanet olarak vermiştir. Bunların etkin kullanımı ile İlâhî hedeflere varılacaktır. Müslümanların güçlenmesi amacına dönük olan iktisadî büyüme bu tür bir araçtır.

İktisadî faaliyetler, aynı zamanda kurumsal faktörlere de bağlıdır. İslâmî kurumların, iktisadî büyüme sürecindeki katalizör rolü şimdi kısaca ele alınacaktır.

Kurumlar

Cami: Bir kurum olarak cami, İslâmî sosyo-kültürel çevrenin şekillenmesinde hayatî bir role sahiptir. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Medine'deki camisi; bir

ibadet ve yönetim yeri, yaygın eğitim ve haberleşme merkezi ve fakirler için bir sığınak olması ile, bu rolün en mükemmel örneğini vermektedir. Peygamber (s.a.v.)'in ölümünden sonra da cami bu rolünü oynamaya devam etti. Bu makale bu rolün üç yönü ile ilgilidir: manevî gelişme, sosyal uyum e birlik ve yaygın eğitim ve haberleşme.

Manevî gelişme alanında cami, Allah'ın yeryüzündeki evleri anlamına geldiğinden, yüksek seviyede bir saygı ve sevgi telkin etmektedir. İslâm, özür sahibi olmayan bütün Müslümanların-beş vakit namazlarını camide kılmaları gerektiğini söylemektedir. Bir hadise göre bunun karşılığında büyük bir mükâfat sözkonusudur:

Bir kişi abdestli olarak namaz kılmak üzere evinden çıktığında, bir günahı affedilir ve camiye doğru attığı her adımla derecesi yükseltilir. Namaz için beklediği sürece, kimseyi incitmemek ve abdesti bozulmamak şartıyla, Allah'ın nimetlerine nail olmaya devam eder ve melekler onun affı için dua ederler (Müslim, t.y.).

Buna göre, sık sık camiye gitmek için kuvvetli bir motivasyon söz konusudur.

Cami içinde, ibadet eden, Kur'ân okuyan, Allah'ı zikredenler yanında İslâm'ı öğrenen, öğreten ve yaymaya çalışan insanların oluşturduğu bir İlahî hava hüküm sürer. Bütün bunlar, Müslümanların görünüş, zevk ve emellerini değiştirerek; onların takvalarını artırır. Bu takva, yukarıda belirtildiği gibi onların gerçek güç kaynağıdır. Sadelik, dürüstlük, sabır ve şükür gibi olumlu nitelikler doğar ve büyür. Bu nitelikler Allah'ın rahmet ve nimetini celbeder: "Yeryüzü düzeltildikten sonra onda bozgunculuk yapmayın, korkarak ve umarak O'na dua edin. Muhakkak ki Allah'ın rahmeti, iyilik edenlere yakındır" (A'râf [7]: 56).

Cami aynı zamanda, kardeşlik ve işbirliği şeklindeki İslâmî sosyal birliğin elde edilmesi için mükemmel bir çatı oluşturur. Herkes camiye Allah'ın mütevazî bir kulu olarak girer; diğer insanlara saygılı olmaya çalışır. İnsanlar birbirlerine karışır ve diğerlerinin refah durumu hakkında bilgi sahibi olurlar. Bu hoş atmosfer bir sevgi ve işbirliği duygusu uyandırır ve topluluk tek bir aile gibi olur: "Mümin erkekler ve kadınlar, birbirlerinin velisidirler. İyiliği emreder, kötülükten men ederler, namazı kılarlar, zekâtı verirler, Allah'a ve Rasûlüne itaat ederler. İşte Allah onlara rahmet edecektir. Allah daima üstündür, hikmet sahibidir" (Tevbe [71]: 9).

İslâm cehaletin kökünü kazımak istediğinden; İslâmî öğreti, yaygın eğitim ve haberleşmenin üzerinde önemle durmaktadır. Her tarafa yayılmış camiler ve onların kütüphaneleri, bir yaygın eğitim merkezi gibi iş görürler. Hz. Ömer (r.a.),

bütün Müslümanların -hattâ çocukların- Cuma günleri, belirlenen eğitim programlarına devam etmelerini emretmişti. Çocuklar için özel *mektepler* de bu kurumun bir parçası idi (Daire-i Maarif-i İslâmî, 1984). Camiler aynı zamanda bir haberleşme merkezi idi. Müslümanlar, özel olaylar üzerine camide toplanırlar ve lider veya onun temsilcisi onlarla önemli olaylarla ilgili olarak istişare eder ve kararlarını açıklardı. Kuraklık, salgın ve diğer tabii âfetler ortaya çıktığında; insanlar camilere giderler ve kurtuluş için Allah'a dua ederlerdi.

Devlet: İslâmî öğreti, islamî idealleri gerçekleştirmek için örgütlü faaliyetler yapmak üzere teşkilatlanmış bir toplum öngörmektedir. Hz. Ömer (r.a.), imamsız teşkilatlı toplum ve itaatsiz de imam olmayacağını vurgulamıştır (Kurtubî, t.y.). Sosyal ve kültürel çevreleri, şeriatin uygulanabilmesi için kuvvetlendirmek üzere bir İslâmî devlet gerekli olmaktadır.

Müslüman iktisatçılar, İslâmî bir devlete bir çok fonksiyon yüklemektedirler. Bu fonksiyonlardan en önemlilerinin başında sosyal adâletin sağlanması ve iyiliği emredip kötülükten sakındırma gelmektedir. Devlete bu fonksiyonların yüklenmesinin sebebi, sosyal adâlet fikrinin, Allah'ın birliğine dayanan ve insanların birliğini öğreten İslâmın yapısından doğuyor olmasıdır: "Ey insanlar! Biz sizi bir erkek ve bir diğiden yarattık ve birbirinizi tanımanız için sizi kavim ve kabilelere ayırdık. Allah yanında en üstün olanınız, en muttaki olanınızdır. Allah bilendir, haber alandır" (Hucurât [49]: 13).

Devlet, fertlerin kanun karşısında eşitliğini ve bir ferdin Allah vergisi becerilerini serbestçe geliştirme konusunda eşit fırsata sahip olduklarını garanti etmelidir. Bu gayeler, yalnızca herkesin toplumdaki üretimden kendi payını almasını ve kimsenin bir başkasını sömürmemesini garanti altına alan devlet önlemleri ile birlikte bir anlam taşımaktadır. Kur'ân'da bir kimseden, bir başkasına ait olan bir hak dışında bir şey esirgenmemesi buyurulmaktadır: "İnsanların haklarını kısımayın. Yeryüzünde bozgunculuk yaparak karışıklık çıkarmayın." (Şuarâ [2]6: 183).

Bunun da ötesinde devlet, her fert için bir asgarî hayat standardı sağlamalıdır. Eğer bazıları, ellerinde olmayan sebeplerle, temel ihtiyaçlarını karşılayamıyorlarsa; devlet bunlara bakmak zorundadır. Ayrıca, mal ve hizmetlerin toplumda her an yeterli miktarda bulunabilmesini sağlamak da devletin görevidir. Bu, mal ve hizmetleri gönüllü olarak sağlayanları (mâkul bir kâr karşılığı topluma hizmet edenleri) desteklemek yolu ile gerçekleştirilebileceği gibi; bu kimseler bu ihtiyaçları gönüllü olarak karşılamıyorlarsa; zor kullanılarak da gerçekleştirilebilir. Ek olarak, devlet bu ihtiyaçların sömürüye yol açmayacak şekilde karşılanmasına da dikkat etmelidir. Toplumdaki bireyler ve üreticiler âdil bir ticarî ilişki içine girmeli; bir tarafın, diğer tarafın zayıflığı sebebiyle daha fazla pay elde etmesine müsaade edilmemelidir.

İyiliği emr kötülüğü nehy konusunda devlet; namaz, zekât, oruç ve hac gibi güdüleyici ve kanunî tedbirleri uygular. Bu olumlu çabalar, toplumda suç oranını önemli ölçüde azaltır: “Onlar (o kimseler) (dir ki kendilerine yeryüzünde iktidar verdiğimiz takdirde (zorbaların yoluna sapmazlar, bilakis) namazı kırlarlar, zekâtı verirler, iyiliği emrederler, kötülükten vazgeçirmeğe çalışırlar. Bütün işlerin sonu Allah’a aittir” (Hac [22]: 41). Bu konunun diğler bir yönü de iman tebliğidir.

Yukarda da ele alındığı gibi, kurumsal faktör, manevî faktörlerin oynadığı rolü kuvvetlendirmektedir. Yüksek bir ahlâk standardı ve uygun bir kurumsal düzenleme, fizikî fatörlerin yaptığı üretimi olumlu yönde etkileyecektir. Bu bir kaç şekilde olabilir: aynı miktarda çıktı daha az girdi ile üretilebilir; aynı miktarda girdi ile daha fazla çıktı elde edilebilir ya da hem girdi hem de çıktıda artış olabilir. Bu model, son durumu, yani faktör-artışı durumunu ele almaktadır.

Bu aşamada, Allah'ın ihsanının İslâmî ve seküler bir ekonomide oynadığı heterojen rolü tartışmak ilginç olabilir. Bu konuda, her ikisi de Allah'ın ihsanının derecesi ve yapısı ile ilgili olan iki eşit fark kısaca ele alınmaktadır.

İslâmî bir ekonomide Allah'ın ihsanı, dünya hayatını kolaylaştırmak ve şük-rünü eda etmeleri suretiyle insanları Allah'a yaklaştırmak üzere gönderilmiş ilahî bir bağış olarak kabul edilir. Buna göre bu bağış, Allah'ın mü'minler hakkındaki hoşnutluğuna delâlet etmektedir. Diğler yandan, laik toplumlara verdiği nimetleri; Allah'ın onlardan hoşnutluğuna delalet etmeyip, ilâhî planın bir parçası olarak verilmektedir. Bu toplumlara Allah'ın nimetlerinin daha bol olarak verilmesi, belki, günahkâr yaşantılarında daha ileri gitmeleri içindir. Ayrıca bu kimseler, Allah'ın rahmetini, kendi çabalarının sonuçları olarak kabul etmektedirler. Bu yanlıştın bir sonucu olarak inançsızlıklarında derinleşmektedir. Kur'ân-i Kerim'de bu durum şu şekilde ifade edilmektedir: “İnkâr edenler sanmasınlar ki, kendilerine mühlet vermemiz, kendileri için hayırlıdır. Biz onlara mühlet veriyoruz ki, günahı artırsınlar. Onlar için alçaltıcı bir azâb vardır” (Âl-i İmrân [3]: 178).

Son tahlilde, Allah'ın ihsanından verdiği bolluk, inanmayanları ıstırap ve mahvolmaya götürmektedir.

Diğler bir önemli farklılık, Allah'ın ihsanındaki sürekliliktir. Bu faktör, yukarda açıklandığı gibi, inananların iktisadî hayatı ile, bilinen ve sistematik bir ilişkiye sahiptir. Müslümanlar, İslâmî değerlerine göre hareket ettikleri ve İslâmî kurumlar gerektiği gibi çalıştıkları sürece, ilâhî ihsan düzenli olarak gelecektir. İnanmayanlar sözkonusu olduğunda ilâhî ihsanın miktarı düzensizdir; bilinmeyen bir şekilde artar veya azalır.

Model

Bu bölümde tartışılanlar aşağıdaki gibi özetlenebilir:

$$Y_t = Y(P_t, K_t, L_t, F_t) \quad (1)$$

Burada,

$Y_t = t$ zamanındaki üretim oranı

$P_t = t$ zamanındaki, kullanılan toprak ve makineyi de ihtiva eden, fizikî varlık miktarı

$K_t = t$ zamanındaki parasal sermaye miktarı

$L_t = t$ zamanındaki emek miktarı

$F_t = t$ zamanındaki İlahî ihсан seviyesi (bu, modeldeki manevî faktörlerin etkisini temsil eder.)

Bir numaralı denklem, t zamanında ekonomideki üretilen mal miktarının mevcut fizikî ve manevî faktörlerin miktarına bağlı olduğunu göstermektedir. Girdinin çıktıya dönüşüm oranı y 'ye bağlıdır. Burada önemli olan unsur, ilahî ihسانın fizikî faktörlerle birlikte denkleme dahil edilmesidir. Bu faktörün işleyiş mekanizması aşağıdaki gibidir:

$$L_t = L(F_t) \quad (2)$$

$$F_t = F(T_t) \quad (3)$$

$$T_t = T(I_t) \quad (4)$$

Burada;

$T_t = t$ zamanındaki *takva* seviyesi

$I_t = t$ zamanındaki kurumsal durum

Allah'ın ihسانی, *takva* ve kurumsal durum ile ilgili sayısal ölçüm problemi vardır. Ancak bu durum, bu değişkenleri sırasal birimler olarak ölçmek suretiyle halledilebilir. Bu aşamada gerekli olan da budur. Temel problemimiz, manevî faktörlerin fizikî çıktıyı etkilemede oynadığı hayatî rolün ortaya konmasıdır.

(1)'in t 'ye göre türevini alıp; (2) den (4)e kadar olan ilişkileri göz önünde tutarak;

$$\frac{dy}{dt} = Y_p \frac{dp}{dt} + Y_k \frac{dk}{dt} + Y_L \frac{dL}{dt} + Y_F \frac{dF}{dt} = Y_L \left(\frac{dL}{dF} \frac{dF}{dT} \frac{dT}{dI} \frac{dI}{dt} \right) \quad (5)$$

elde ederiz.

(5)'i yeniden yazarsak;

$$Y = Y_P P + Y_K K = Y_L L + Y_F F + Y_L L' \quad (5')$$

Burada

$$L' = \left(\frac{dL}{dF} \frac{dF}{dT} \frac{dT}{dI} \frac{dI}{dL} \right)$$

L' = Genişletilmiş emek arzının zamana göre türevi (ki Allah'ın ihsanının uyarılmış rolünü ihtiva eder). Bu ihsan, manevî standartları yükseltir ve işgücünü daha etkin hâle getirir.

(5) numaralı denklemde, Y_P , Y_K , Y , Y_L , Y_F ve Y_L sırasıyla, belli bir zamanda, fizikî varlıklar, sermaye, işgücü ve Allah'ın ihsanının marjinal fizikî üretimini ve genişletilmiş işgücünün uyarılmış marjinal üretimini ifade etmektedir. İktisatçılar tarafından gayet iyi bilinen ilk üç terim, diğer girdiler sabit iken, girdilerden birinden kullanılan miktar arttıkça çıktıda meydana gelen artışı belirtir. Dördüncü ve beşinci terimler, manevî ve kurumsal faktörlerin fizikî çıktı oranını etkilemedeki rollerini ölçer. Allah'ın ihsanının (*fadlu'llâh*) marjinal üretimi, aynı teknolojiyi kullanan fakat farklı sosyo-kültürel ve kurumsal çevreye sahip olan iki eşit fizikî girdi demetinin toplam üretimleri arasındaki fark olarak tanımlanmaktadır.

Bu faktörlerdeki farklılık hicret sonrası Medine'deki sosyal-kurumsal çevre tasavvur edilerek anlaşılabilir. İşgücünün uyarılmış marjinal fizikî üretimi (Y_L) de benzer şekilde tanımlanabilir. Bu da, genişletilmiş işgücünün marjinal fizikî üretimini gösterir ve benzer teknoloji ve beceri ile çalışan ve aynı miktar fizikî girdi kullanan belirli bir miktar işgücüne işaret eder. Tek fark, bu işgücünün daha yüksek bir manevî standarda sahip olmasıdır.

Son iki terim, Allah'ın ihsanının üretim artışı üzerindeki doğrudan ve dolaylı etkilerini ifade eder. Genel olarak F ve L ; pozitif, sıfır veya negatif değer alabilir ve iktisadî büyüme oranı üzerindeki etkisi de buna göre olur. İslâmî ekonomi konusu bilinen bir konu olup; araştırılan zaman dönemi, ilâhî ihsanın çok yüksek seviyede olduğu bir dönemdir. Bu yüzden F ve L 'nin pozitif olduğunu varsaymak gayet makuldür. Bunun anlamı, bu değişkenin, ele alınan dönem boyunca, üretimdeki büyüme oranı üzerinde olumlu bir etkide bulunduğu ki sözkonusu bu dönem için hipotez analitik olarak desteklenmektedir.

İlâhî ihsanın toplam katkısı, doğrudan ve dolaylı katkılarının toplamına eşittir. Bu -(6)'da yapıldığı gibi- (5)'ünü yeniden düzenleyerek bulunabilir:

$$Y_F F + Y_L L = Y - Y_P P - Y_K K - Y_L L \quad (6)$$

Daha önce de ifade edildiği gibi; Y_P , Y_K ve Y_L pozitifdir. Benzer şekilde P , K ve L de pozitifdir. Buna göre, denklemin sol tarafının değeri pozitifdir. Bu terimlerle ilgili elimizde veriler olsa; Allah'ın ihsanının, fizikî çıktıdaki büyüme şeklindeki katkısı kesin rakamlarla hesaplanabilir. Bu imkânsız bir iş olmayıp; gelecekteki araştırmacılar, Allah'ın ihsanı gibi gayrı maddi faktörler için bazı indeksler belirleyebileceklerdir.

Sonuç

Bu makalede, iktisadî büyüme sürecinin, İslâmî bir ekonominin fizikî ve manevî faktörlerinin bir sonucu olarak açıklanmasına çalışılmaktadır. İslâmî bir sosyokültürel ve kurumsal yapı vasıtasıyla işleyen manevî faktöre, iktisadî büyüme oranının belirlenmesinde önemli bir rol biçilmektedir. Manevî faktörün, faktör-artışı biçiminde önemli bir katkıya sahip olduğu bulunmaktadır. Manevî faktörlerin toplam katkısı, iktisadî büyümenin fizikî girdilerdeki büyüme ile açıklanamayan kısmı ile ölçülmektedir.

Bu makalenin bulgularından iki önemli sonuç çıkmaktadır. Bunlardan birincisi, günümüzdeki Müslüman ülkelerin büyüme imkânlarının, ellerindeki fizikî faktörlerin miktarı ile sınırlı olmadığıdır. Manevî faktörün farkedilip kullanılması bu sınırı genişletmektedir. Bu ülkelerdeki büyüme stratejileri, manevî faktöre önemli bir rol vermek suretiyle bu gerçeği yansıtmalıdır. Bilhassa camilere yönelik genel tutum değişmelidir. Bu kurum, toplumun manevî kalkınması, sosyal bütünleşme ve yaygın eğitim için yeniden faal hale getirilmelidir. Benzer şekilde, hükümetler, "iyiliği emr ve kötülükten sakındırma"yı yerine getirmek için ciddî bir çaba içine girmeli ve böylece sosyo-ekonomik adâleti gerçekleştirmelidirler.

İkincisi, seküler ekonomilerin meşhur problemi ile ilgilidir. Seküler büyüme teorileri, üretim artışını fizikî girdi miktarındaki büyüme ile açıklayamamaktadırlar. Bu model yardımıyla, büyümenin açıklanamayan kısmının Allah'ın ihsanına atfedilebileceği söylenebilir.

KAYNAKLAR

- Adelman, Irma. *Theories of Economic Growth and Development*. Stanford: Stanford University Press, 1961.
- Ahmad, Khurshid. "Economic Development in an Islamic Framework." *Studies in Isla-*

- mic Economics*. Leicester, UK: The Islamic Foundation, 1980.
- Ali, Abdullah Yusuf. *The Holy Qur'an: Text, Translation and Commentary*. Lahore: Sh. Muhammad Ashraf, 1981. [Kur'ân âyetlerinin Türkçe mealinde Süleyman Ateş'in *Kur'ân-ı Kerîm ve Yüce Meali* esas alınmıştır. Ankara: Kılıç Kitabevi, 1985 (Yayıncı)].
- al Alusi, al Sayyid M. al Baghdadi. *Rûhu'l-Me'âni*, Cairo: Munirîyye Press, 1353 H.
- al 'Asqalani. *Fethu'l-Bârî*. Lahore: Islamic Publication House, 1981.
- Austruy, J. "Islam's Key Problem: Economic development," *Islamic Review*, 1967-68.
- Bennabi, Malek. *el-Muslim fi 'Âlemi'l-İktisâd*. Beirut: Dâr-uş-Şurûk, 1972.
- Branson, W. H. and J. M. Litvack. *Macroeconomics*, New York: Harper and Row, 1981.
- al Bukhari. *el-Câmiu's-Sahîh*, Karachi: Asahh al Matabi', 1961 ve Beirut: Dâr ibn Kesîr, 1987.
- Chapra, M. Umer. *Islam and the Economic Challenge*. Leicester, UK: The Islamic Foundation and the International Institute of Islamic Thought, 1991.
- al Fanjari, Muhammad Shawqi. *el-İktisâdî'l-İslâmî ve'd-Devr ellezî Yumkin en Yel'abe*. Kwait: 1974.
- Ibn Hanbal. *el-Müsned*. Cairo: Maymeniyye Press, 1313/1895.
- Ibn Kathir. *Tefsiri'l-Kur'ân'l-Azîm*. Beirut: Dârul-Ma'rife, 1980.
- al Khafîb, al Baghdâdî. *Mişkâtî'l-Mesâbih*. Beirut: el-Mektebi'l-İslâmî, 1985.
- Ibn Majeh. *es-Sunne*. 2nded. Riyadh: Şeriketi't-Tibâ'a, 1984.
- Ibn Taymiyah. *Public Duties in Islam: The Institution of Husbah*. Leicester, UK: The Islamic Foundation, 1982.
- Imam Muslim. *el-Musnedi's-Sahîh*. Beirut: Dâr-ı İhyâ'i't-Turâsi'l-'Arabî, t.y.
- Khan, Muhammad A. *Economic Teachings of Prophet Muhammad*. Islamaabad: International Institute of Islamic Economics and Institute of Policy Studies, 1989.
- Lari, Sayyid Muhtabada Musawî. "The Nature of Man and His Energies," *et-Tevhîd*, Vol. 4, No. 2 (November 1991 - January 1992).
- al Mawdûdî, sayyid Abul A'la. *Mes'ele-i Milkiyât-i Zemin*. 3rd ed. Lahore: Islamic Publications, 1977.
- , *The Meaning of The Qur'an*. 3rd ed. Lahore: Islamic Publications, 1977.
- Qureshi, Marghoob A. "Investment and Economic Development in Muslim Countries." *Proceedings of the Third Economics Seminar*. Indiana: The Association of Muslim Social Scientists, 1974.
- Sadeq, A. H. M. "Economic Development in Islam." *Journal of Islamic Economics*, Vol. 1, No. 1 (August-September 1987).
- Shah, 'Abd al Qadir. *Mevzûu'l-Kur'ân*. Karachi: Dârî't-Tasnîf, 1975.
- Siddiqui, M. N. "A Survey of Contemporary Literature." *Studies in Islamic Economics*, Leicester, UK: The Islamic Foundation, 1981.
- al Sijistani. *Sunen-i Ebû Dâvûd*, Cairo: Dâr-ı İhyâ'i's-Sunneti'n-Nebeviyye, t.y.
- al Suyuti. *el-Câmi'is-Sagîr*. Cairo: 'Abdulhamîd Ahmîd Hanafî, t.y.